

ÓZBEK TILSHUNOSLARINING STILISTIKAGA OID QARASHLARI

Abduraimova Manzura

*O‘zbek filologiyasi fakulteti filologiya va tillarni o‘qitish:
o‘zbek tili ta’lim yo‘nalishi 2-bosqich 222-guruh talabasi*

Annotatsiya:

Ushbu maqolada aks etadigan ma'lumotlar Ózbek tilshunoslarining stilistikaga oid ilmiy ishlari, tadqiqotlari, qarashlari tahlili yoritiladi. Ushbu mavzuga doir asarlar qalamiga olinadi.

Kalit sózlar: Stilistika, Uslubshunoslik asoslari, Til stilistikasi, Nutq stilistikasi.

Kirish

Stilistika — grekcha «stylos» so'zidan olingan bo'lib, «suyakdan qilingan uchli tayoqcha» degan ma'noni bildiradi. Qadimgi greklar mum surtilgan taxtachaga uchli tayoqcha bilan yozar edilar. Bu tayoqchanning tepa tomoni kurakchaga o'xshar edi. Xato yozilgan so'zni tayoqchanning kurakchaga o'xshagan tomoni bilan taxtachadagi mumni tekislash orqali o'chirar edilar va uchli tom oni bilan to'g'rilab yozardilar.[1] Stil so'zidan stilet — ingichka xanjar va stilo — avtoruchka so'zlari kelib chiqqan. Qadimdan o'q stil so'zi «bo'g'in, nutq stili» ma'nosida qo'llana boshlangan. Goratsiyning «Agar sen o'qish uchun loyiq narsa yozmoqchi bo'lsang, stilingni tez-tez almashtirib tur. Dunyoqarashi torodamlami qoyil qoldira olmasang, kuyinib o'tirma, ozgina bo'lsa ham tushungan odamlar bilan qoniq» deb yozib qoldirgan jumalari ichidan «stilingni tez-tez almashtirib tur» degan ifodasi keyinchalik greklarda maqolga ayla ub ketgan. [1] Demak, odamlaming ko'ngliga urmaydigan, foydali ma'lumot beradigan biror narsa yozish uchun stilni tez-tez almashtirib turish lozim ekan. Izohli lug'atlarda stil so'zining bir necha ma'nolari berilgan. 1935—1940-yillarda D.N.Ushakov taliriri ostida nashr etilgan «Толковый словарь русского языка» kitobida stil so'zining 4 xil ma'nosi berilgan. Bu ma'nolar 1981-yilda chop etilgan «o'zbek tilining izohli lug'atida»da ham tarjima qilinib, izohlangan. Ular quyidagilar:

1. Biror san'at asarining, biror ijodkor, davr, millatning o'ziga xos belgilari yig'indisi. Masalan: arxitekturadagi sharqona stil (naqshinkorlik, gumbazli binolar). Ko'rinadiki, stil so'zining 1-ma'nosi juda keng tushunchani ifodalaydi, ya'ni badiiy ifodalar yig'indisi yoki badiiy ifodalaming umumiy tizimi tushuniladi. Bunda adabiyot nazarda tutilmaydi. [2]

2. Biror adabiy asar, adabiy yo'nalish, adabiy janr yoki biror muallifga xos bo'lgan g'oya va til vositalarining tizimi orqali izohlanadi. Masalan, A. Qahhor stili, Oybek stili. Poetik stil, romantik stil va h.k. Bunda fikr ifodalash stillari ham tushuniladi. Masalan, ko'tarinki stil, lo'nda stil va boshqalar. G 'G 'ulomning «Sen

yetim emassan» she'ri ko'tarinki stilda yozilgan. A.Qahhor ing stili fosh qiluvchilik xususiyatiga ega. Uning asarlarida zaharxanda iboralar, maqol va matallar ko'plab uchraydi. Masalan, «Sinchalak» qissasida Arslonbek Qalandarov shunday deydi: «Sinchalak degan oyog'iipday ingichka qush bor. U kechasi oyog'ini osmonga k o 'tarib yotadi, osmon tushib ketsa, k o 'tarib qolaman». Saida esa unga javoban deydi: «Xo'roz ham «men qichqirmasam, tong otmaydi», der ekan. [3]«Mayiz yemagan xotin» hikoyasida bunday fosh qiluvchi jumlar juda ko'p. Yozuvchi Oybekka esa keng ko'lamlilik xos, masalan, Oybekning «Navoiy» romanidan quyidagi parchaga e'tibor beraylik: Shoir «Xiyobon» ko'chasidan o 'tib, «Bog' zag'on»ning katta darvozasiga yetishi bilan bu yerda tartib bilan kuzatib turgan navkarlar muhrdorga salom berib, datrov otning jilovidan ushladilar. Shoir ularning yordamisiz otdan tushdida, «Bog' zag'on»ga kirdi. Bu — turli qasrlar, ko 'shklar va boshqa go 'zal binolar va ajoyib xiyobonlarga boy g 'oyat katta bog' edi. [4]Daraxtlar oralab ketgan keng, toza va quyosh nurlari bilan ola chalpoq yo 'Idan borib, bir necha tanob joyni ishg'ol etgan katta gulzorlarga chiqdi. Bu yerga go'yo butun dunyoning gullari to'plangan edi. Turli-tuman rang va ziyo bilan quyoshda yashnagan bu chaman ko 'zlarni qamashtirardi. Navoiy gulni, rangni juda sevar edi. Har kungidek, to'xtab, zovq bilan tomosha qildi. Keyin bu chamanzor qarshisidagi koshonaga — devorlari, ustunlari, eshiklari naqqoshlar qo 'li bilan yasalgan naqsh gulzorini toblantirgan tomon yurdi. Oltin qubbachalar, o 'ymakor gullar bilan bezangan eshikni ochib, kichikroq, lekin serhasham birxonaga kirdi. Bu yerda uni do'sti Ho'ja Afzal qarshi oldi. Bu — past bo'yli, tiyrak ko'zli, xushmuomala, qariyb o 'zi bilan tengdosh kishi edi. 3. Ko'chma ma'noni ifodalaydi. Bunda xulq, axloqqa xos bo'lgan xususiyatlar yig'indisi, faoliyat usuli, biror ishni amalga oshirishning yo'l-yo'riqlari kabilar tushuniladi. 4-xil ma'no adabiyotga ham, tilga ham xos emas. Bu daviga, yil hisobiga nisbatan ishlatiladi. Masalan, melodiy yil hisobi, hijriy yil hisobi. Stil so'zining ma'nolari bilan tanishishdan m a'lum bo'ldiki, 2- ma'no bilan bog'liq holda stilistika fani vujudga kelgan. Stilistika fanining o'rganish obyekti haqida turh qarashlar mavjud. Akademik V.V. Vinogradov stilistika bahsida bir-biri bilan aloqador, lekin vazifalari jihatdan farqlanadigan 3 ta tekshirish aspektini ko'rsatish zarurligini aytadi. Ular quyidagilar: 1. Tilning funksional stillarini o'iganuvchi stihstika. Bu struktural stilistika deb ham yuritiladi. Struktural stilistikaning vazifasi uning struktural elementlari bo'lgan rasmiy, ilmiy, publitsistik, badiiy stillaming o'ziga xos xususiyatlari va ifoda vositalarini o'igatishdir. 2. Turli janrlaming (semantik, ekspressiv-stilistik) ma'no va tez ta'sir qilish tomonlarini hamda og'zaki va yozma nutq orasidagi farqni tekshiruvchi nutq stilistikasi. Uning vazifasi tilning barcha stillar tizimi bilan birga yozma va og'zaki shakllari, adabiy va so'zlashuv nutqi ko'rinishlarini tekshiradi. [4] U til birliklaridan qaysi biri yozma va og'zaki nutqda ko'proq ishlatilishi, fikr ifodalashda til vositalarining to 'g'ri tanlangan yoki noto'g'ri olinganligi, shu vositalaming o'mida

ishlatish yo‘llarini o‘rganadi.3. Adabiy yo‘nalishlar, badhy asar hamda yozuvchi stihni tadqiq etadigan badiiy adabiyot stihstikasi. Uning vazifasi badiiy asarlarni yaratishda yozuvchilarining ifoda vositalaridan foydalanish mahorati haqida bahs yuritishdir. Stilistika fani akademik V.Vinogradov ko'rsatgan aspektlardan birinchi va ikkinchisi asosida shakllangan. Uchinchisi adabiyotshunoslikning obyektidir. Aslini olganda, badiiy adabiyot stilistikasi uning bir ko‘rinishidir. Bu tushunchaning alohida tur sifatida ko‘rsatilishiga sabab shundan iboratki, u boshqa nutq stillaridan anchagina farqli jihatlarga ega. Badiiy adabiyot stili keng qamrovliligi, ya'ni barcha stillarni ham o‘zida ifodalashti bilan ajralib turadi. Demak, stilistika ikki xil ko‘rinishga ega: 1. Nutq stilistikasi. Bu tilning vazifadosh shakilari deb ham yuritiladi. Bunga so‘zlashuv stili, rasmiy stil, ilmiy stil, publitsistik va badiiy stil kiradi. 2. Lingvistik, ya'ni til stilistikasi. Uning turlari:

a) fonetik stilistika b) leksik stilistika d) grammatik stilistika.

Nutq stillari bir-biriga bog'liq vositalarning tuzilishidan tashkil topadi. Ular tilning vazifasi bilan chambarchas bog'liqdir. Shuning uchun ham ular nutq stillari deyiladi. Tilning vazifasi jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq va uning ijtimoiy moliiyatidan kelib chiqadi. Nutq stili tizimini tashkil etuvchi ifodalar faqat bir stil doirasida cheklanib qoladi. [5]Masalan, ilmiy stilda ishlaliladigan terminlar badiiy, publitsistik, rasmiy va so‘zlashuv stillarida ishlatilmasligi ham mumkin. Lekin har bir nutq stili o‘zining barcha xususiyatlari bilan yagona bir maqsadga bo‘ysungan muayyan til vositalarining majmuasiga ega.

Asosiy qism.

Stilistikaga oid ilmiy tadqiqotlar kóplab olim va olimalarning ilmiy ish va dissertatsiyalarida uchraydi.Masalan, so‘zlashuv stilida shevaga xos so‘zlar ham ishlatiladi. Bu adabiy me'yorga zid, lekin stil me'yorini hisoblanadi. Badiiy stilda yozuvchi yoki shoir shunday so'zlarni yaratish mumkinki, ular hali me'yorlashtirilmagan bo'lishi mumkin, lekin stil me'yorini sifatida qolaveradi. Adabiy me'yor bilan stil me'yorining o‘zaro munosabati, ya'ni mushtarak va farqli xususiyatlari b o ‘yicha dissertatsiyalar yaratilgan. Masalan, A.E.Mamatovning «Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari» nomli doktorlik dissertatsiyasi (1991-yil), S.Toshaliyevaning «O‘zbek tilida okkazonalizmlar» nomli nomzodlik dissertatsiyasi (1998-yil) kabilarni ko'rsatish mumkin. Funktsional stil turlari quyidagilar:

1) so‘zlashuv stili; 2) rasmiy stil; 3) ilmiy stil; 4) publitsistik stil; 5) badiiy stil.

Rasmiy stil diplom atik yozishmalarda, iqtisodiy, davlat idoralaridagi, sudlarda, savdoga doir, yuridik munosabatlar ifodasi bo‘lgan hujjatlarda ishlatiladi, ya'ni bu stil ish yuritish hujjatlarida qo‘llaniladi. Bunga ariza, tushuntirish xati, e‘lon, tajjimaiy hol, ishonch qog‘ozi, tilxat, hisobot, rasmiy notalar, buyruq va farmonlar, farmoyishlar, taklifnoma, rasmiy xatlar, tijorat yozishmalari kabilar kiradi. (Bu rasmiy qog‘ozlarning

qanday yozilishi haqida M.Aminov, A.Madvaliyev, N.Mahkamov, N.Mahmudovning «Ish yuritish» nomli kitobidan har tomonlama ma'lumot olish mumkin). Butun dunyoga mashhur boigan fizik olim Albert Eynshteyn «Fizika va reallik» degan maqolasida «Men tushunchaning hissiy idrokdan mantiqan mustaqil ekanligini tan olmayman», degan edi. U ilmiy tushuntirishda hajv, hazil, askiya, qiziq o'xshatishlar qo'shib yuborardi (R. Bckjonov. Albert Eynshteyn. — T.: «Fan», 1966). Albatta, ilmiy va badiiy stillardagi obrazlik farqlanadi. Ilmiy stilda yuqorida keltirilgan obraz nomlar atash vazifasini, badiiy adabiyotda estetik ta'sir ko'rsatish vazifasini bajaradi. Ko'rinadiki, ilmiy-texnik bayon ilmiy-matematik bayondan yoki qat'iy ilmiy bayon ilmiy-ommabop bayondan farqlanadi. Masalan, ilmiy-ommabop stilda yozilgan biror fanga oid kitob, maqola yoki ma'ruzalar shu fan bilan tanish bo'lmagan kishilarga tushunarli tarzda bayon etiladi. Fikr jonli va qiziqarli shaklda ifodalanadi. Ilmiy stil ilmiy terminologiya bilan bog'liq. Shuning uchun terminlar ilmiy stilning leksikasini tashkil qiladi. Albatta, har qanday ilmiy asarda faqat termin qo'llanilmaydi. Unda mavhum so'zlar, ko'p ma'noga ega bo'lgan umumxalq so'zlari ham ishlatiladi. Bu stilda har bir so'z umumiy va mavhum tushunchani ifodalaydi. Masalan, tilshunoslikka oid ilmiy stilda yozilgan quyidagi parchani tahlil qilaylik; Tilshunoslik taraqqiyotining ma'lum bosqichida birlamchi til birliklari umundastirilib morfema termini bilan nomlanar edi. Keyinchalik morfema terminini grammatik ma'no ifodalaydigan birlikning nomi sifatida ishlatib, leksik birlikni leksema deb nomlashga qo'yildi. Bu ikki birlamchi til birligidan leksema — asosiy, yetakchi birlik, morfema esa leksemaga qo'shiladigan birlik. Til birligi sifatida leksema ifoda va mazmun jihatlarining bir butunligidan iborat. Tub deb qaraluvchi leksemalarda ularning ifoda jihati bo'lib fonemalar xizmat qiladi. Ma'lum tovush (yoki tovushlar) lisona leksemaning ifoda jihati bo'lib birkirilgani uchun leksema segmentil birligi deyiladi. (SH. Rahmatullayev. Sistem tilshunoslik asoslari. Til qurilishini tizim sifatida o'rganish masalalari. — T.: «Universitet», 2007-y, 27-b.) Til materialmi qamrab olish imkoniyatiga ko'ra badiiy adabiyotadabiy til doirasidan chiqib ketadi. Va umumxalq tili boyligining deyarli barcha ko'rinishlarini qamrab oladi. Adabiy tilda dialektizmlar, jargonlar, varvarizmlar, vulgarizmlar (dag'al so'zlar), eskirgan so'zlar kabi oddiy so'zlashuv vositalaridan foydalanish maqsadga muvofiq emas. Lekin ular badiiy stilda o'z mi bilan ishlatiladi. Yozuvchi Oybek «Navoiy» romanida qargish, haqorat so'zlaridan foydalanib, asar qahramonlarining o'ziga xos qiyofasini yaratgan. Masalan, Qoch, kelma yonimga, baloga yo'luqqur!... Amaldor toifasiga o'zing qirg'in yubor, tangrim. Ha, qaydasen, cho'loq qarg'a! Kalitni ber. kabi órinlarda stilistikaning qamrovini tushunishimiz mumkin.

Xulosa

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, O'zbek tilshunosligining XX asrning 40-80-yillarida prof. A.G'ulomov, S.Usmonov va boshqa yirik olimlarning jahon tilshunosligi,

shu jumladan, rus tilshunosligidagi ilg'or qarashlar, yutuqlar asosida yaratilgan nazariy fikrlari, mulohazalari tayanch manba bo'lganligi hammaga ma'lum. Jahon tilshunosligining shu davr ruhi bilan sug'orilgan jiddiy nazariy fikrlari, ilmiy asoslangan qarashlari va meroslari allaqachon o'zbek xalqining qadriyatlarini qatoridan mustahkam o'rin egallagan. A.G'ulomov deyarli barcha yutuqlaridan bahramand bo'lgan, ilg'or qarashlarga nisbatan o'z bahosini bera oladigan, o'zbek tilshunosligiga tatbiq etadigan darajada ekanligi bilan ajralib turardi. Bular merosini jiddiy tadqiq qilmay turib, ularga munosib bahoni bermay turib, o'zbek ilmiy tilshunosligining keyingi istiqbolini belgilash maqsadga muvofiq emas. Zero, bu olimlarning ilmiy-nazariy qarashlari zamonaviy ilmiy tilshunoslik taraqqiyotini belgilovchi asosiy nazariy manba bo'lib xizmat qiladi. Nomi yuqorida zikr etilgan olimlarning ilmiy meroslari, ma'lumki, birinchidan, noyob manbalarga aylanib bo'lgan; ikkinchidan, bu manbalar, ilmiy qarashlar hali jiddiy tadqiq etilmagan, to'laligicha o'quvchilarga yetkazilmagan; uchinchidan, sho'rolar davri tilshunosligidagi barcha ilmiy-nazariy qarashlar, shu jumladan yetakchi, tan olingan olimlarning ilmiy merosi mustaqillik davri milliy ruhi nuqtai nazaridan mukammal baholanishi lozimligi, 40-80 yillardagi muhim ilmiy qarashlarning zamonaviy tilshunoslikning yuzaga kelishida manba bo'lganligini asoslash masalasi ham bor. XX asr o'zbek nazariy tilshunosligi taraqqiyotini A.G'ulomov ilmiy qarashlarisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shundan kelib chiqib maqolada 40-80-yillar o'zbek milliy tilshunosligining ana shu vakili ilmiy merosi haqida imkon doirasida to'liq ma'lumot berishga, jiddiy ilmiy qarashlariga, ularga nisbatan bildirilgan mulohazalarga munosabat bildirishga, tahlilga tortishga harakat qildik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.S.Sultonsaidova, Ó.Sharipova "Ózbek tili stilistikasi"óquv qóllanmasi Toshkent - 2009
- 2.A.Nurmonov, N.Mahmudov. O'zbek tilshunosligi tarixi.T., Kamolot-Qatortol, 2000. 1-kitob.
- 3.Nurmonov A. Ozbek tilshunosligi tarixi .T.,Ozbekiston, 2002. 2-kitob.
- 4.O'rinboyev B., T.Qurbonov. O'zbek tilshunosligi tarixi.O'quv qollanma, Samarqand, 2006.
- 5.Y.Tojiyev. O'zbek tilshunosligi tarixi. Maruzalar matni, T., Universitet, 2000.